

1876. Niu Tireni. Ko Te Kupu a Te Penetana, Tumuaki o Te Kooti Whakawa Whenua Maori, Mo Te Pukapuka Inoi a Ngaitahu.

Ko tenei korero e tau ana ki nga whenua i whakahaeretia e Wairaweke, e Te Kepa, e Te Hamutona, e Haimona e Matara, e kapea ana ki waho te wahi ki Raro o te motu, kahore he kupu o te pukapukainoi mo reira.

E ki ana nga kupu o te pukapuka-inoi:—

- I whakaaria ki nga tangata Maori na ratou i hoko nga whenua i te Waipounamu ka whakahokia ki a ratou kotahi eka i roto i ia tekau eka, i runga i tetahi whakariteritenga a ratou ko Wairaweke i te tau 1844.
- He mea whakawehiwehi na Te Kepa i tuhia ai e ratou o ratou ingoa.
- E he ana nga rohe e whakaaturia ana i roto i nga pukapuka tuku.
- He mea whakawehiwehi na Matara i whakaae ai nga Maori ki te tuku i o ratou whenua.
- I te nohoanga o te Kooti Whakawa Whenua Maori i kuare ratou ki o ratou tikanga tika, ki te huarahi hoki e taea ai; a kahore i tino mana taua Kooti inahoki kihai i whakahaere marama i te tikanga o te whenua rahui ki Otepoti.
- A mo katoa, kahore nga rangatira na ratou i tuhituhi nga pukapuka tupu i mohio he aha ta ratou e mea ana, a ekore e tika kia meatia kua tukua e ratou he whenua whai tikanga nui noa atu, hei mate mo o ratou tamariki mohio atu nei i a ratou.

Ko aku kupu enei ara,—

- Ehara tenei i te kupu pono. Kahore aua hoko i whakaotia i reira no etahi tau ano i muri iho. Kua pohehetia pea e nga kai-inoi enei hoko ko nga hoko o te pito whakararo.
- Kahore ahau e whakapono ki te kupu i whakawehiwehia nga tangata e Te Keepa. Otira ki taku mahara kahore i ata tatu o ratou ngakau te take ko nga taua a Te Rauparaha no mua tata atu o taua wa a wehi ana ratou kei hoki atu ia; a he mea marama ki te whakaaro iho i tere ta ratou tuku whenua ki tetahi atu iwi rangimarie kaha hoki e kaha ana e whakaae ana ki te tiaki i a ratou. I puta pea he kupu penei ma Te Keepa ki a ratou a ki taku mahara i tika ia. E he ana ta ratou whakahe inaianei. I a ratou ano te painga mehemea i a ratou ano te henga. *Ko ia e whiwhi ana i te painga e tika ana kia waha ano i te taimahatanga.*
- He wahi no nga pukapuka hoko nga rohe e kore e taea te whakarere ke.
- Kahore ahau e whakapono, kahore e whakapono tetahi tangata e mohio ana ki a ia, i whakapuaki a Matara i nga kupu i kiia i whakapuakina e ia. E whakaatu ana ano ia i whakapuakina ano e ia te kupu mo te hunga Wiwi hei whakahaere i te mahi a nga Maori a e tika ana ano tana pera ki taku mahara. He mea i hapa i to ratou take ki te whenua a he mea tika rawa kia whakaaturia ki a ratou tona mohiotanga ki taua mea. Ko te hokonga tuaruatanga o te whenua ki etahi tangata ke e tika ana pea ma nga tangata nana te hoko tuatahi e whakaatu i ta ratou pouri mo reira kahore ma nga tangata nana i hoko ki a ratou. Tetahi hoki, kahore tetahi o enei kupu whakapae i whakapuakina i te aroaro o te Kooti Whakawa Whenua Maori i reira hoki e huihui ana nga Maori o te takiwa katoa.
- He hoa mohio nui he hoa uaua ki te mahi to nga Maori i te wa e noho ana te Kooti Whakawa Whenua Maori—ara ko Arekehanara Make—a he roia mohio nui ano to ratou. Heoti ano te mea i tautohetia e te Karauna ko nga tikanga nunui mo te whai mana o nga pukapuka tuku mo te mea mehemea i tae te mana o te tuhinga a nga rangatira i o ratou ingoa ki nga iwi, mo te whakamaramatanga i etahi kupu i roto i nga pukapuka tuku mo etahi tikanga hoki e tau ana ki te katoa ara mo nga rori me nga mea pera ekore e taea te whakakore. I reira a Te Roretana i te taha ki te Kawangatanga a i ahua hiahia ano ia ki te tuku atu ki nga Maori i nga mea i tika kia tukua atu ki a ratou a kahore i kaha te whakahe a te Kawanatanga o te Porowini ki nga tonu. I Katapere kahore ratou i mea ki te whakahe engari i pai noa atu ki te whakaae i nga mea katoa i tonoa e te Kooti a i nui ta ratou awhina i te mahi a te Kooti.

Erua nga tikanga i roto i nga pukapuka tuku i whai tikangatia e te Kooti. Ko te tuatahi ko te kapenga o nga kainga o nga urupu me nga " mahinga kai." I marara noa atu te whakamaramatanga o enei kupu; i uru ki tenei ingoa ki te "mahinga kai" nga wahi hiinga ika, nga pa tuna, me era atu mea, haunga ia nga wahi whaainga mea me era mea pera kahore i kiia na te mahi i whai taketia ai. I whakataua e te Kooti te take ki enei wahi porowhita katoa. Ko tetahi tikanga i roto i nga pukapuka tuku he kupu kawenata ka whakaritea ano he whenua ke atu mo ratou (mo nga Maori). I whakaaetia tonutia e te Karauna te whenua i whakaaturia e te kai-whakahaere o te taha ki nga Maori, a apititia ana te whenua kia tae ki te tekau ma wha eka mo ia tangata i roto i ia porowhita. Kahore tetahi kupu whakahe mo nga kai-hoko whenua i whakapuakina i te aroaro o te Kooti, a ko te kore kaha o te Kooti, i whakaaturia nei i runga i te tikanga mo te whenua rahui i Otepoti, kua kore e tau ki nga Maori i Otautahi notemea no mua atu te nohoanga o te Kooti ki reira. Kahore he mea i waiho e te Kooti kia tarewa (haunga ia etahi wahi o nga whenua o Topi i te pito ki Runga rawa, ko nga Maori o reira kihai i whakaae kia noho kua tae hoki ki te takiwa mo nga titi). Otiia tera ano tetahi kupu whakaari kihai i mana te Kooti ki te whakarite, he mea ano e kiia ano i tino whai tikanga ki nga tangata na ratou nga ingoa i tuhia ki nga pukapuka tuku—ara, ka whakawhiwhia ratou ki nga whare-turoro, ki nga kura ki te "atawhai" hoki. He mea whakamiharo te ahua whakaiti o ta

ratou whakahua i enei mea i roto i te pukapuka inoi, ano ehara enei mea i te mea hei whakaritenga mo te whenua. Otiia he whakaaro pea tenei no muri, he wahi pea no te mohiotanga e kiia nei e ratou i puta ki a ratou i muri o te nohonga o tetahi o ratou ki roto ki te Runanga. Otiia, ki taku mahara, me whakaaro ano tenei kupu whakaari. Kua whiwhi ano ratou, ki taku mahara, ki nga whare-turoro no te mea i tuwhera ano aua whare a te Kawanatanga ki a ratou tahi ko nga pakeha. I whiwhi ano ratou ki etahi wahi kura. Otira e kore e taea e te moni te whakaea te hapanga o enei mea. Penei te kore kaha ki te tatau i nga utu me te kore kaha ki te tatau i nga tikanga o nga mea i ngaro i te tima ra i a te "Alabama." Mehemea kua ngoikore te Kawanatanga i runga i tenei mea, heoti ano te mea e taea e ratou he whakaea i ta ratou ngoikore he whakatu kura mo a mua ake nei. Ko te whakapakehatanga a te Kaiwhakamaori i tenei kupu i te "atawhai" he tiakitanga; ko ta nga Maori whakamaramatanga, he oranga. Ko te tino tikanga o taua kupu he "tiaki;" a i runga i te whakaaro ki te ahua o nga Maori i te wa i whakahuatia ai taua kupu, a i whakaritea ano hoki te tikanga mo te oranga i runga i te whakaritenga i nga porowhita whenua, wahi hiinga ika me era atu mea ko ta te Kai-whakamaori pea te whakamaramatanga tika. A ki te waiho i tena, e kore e taea te whakahe kua ea tika tenei kupu whakaari.

- E kore a taea te ki noa iho i runga i te tikanga kore kupu whakatuturu kahore i rite i taua wa te utu ki te tikanga o te whenua. Me i kore rawa te Pakeha i tae mai ki enei moana kua ingoa noa iho inaianei te ritenga o enei motu. Ko te utu nui rawa e tau ana ki enei whenua inaianei na te moni me te mahi a nga Pakeha. Kua pahure atu tetahi whakatupuranga o te wa mai i hokona ai taea noatia tenei wa. Kua kore rawa tenei mea i whakahaeretia ara he whakariterite a-wa i te tikanga o nga utu whenua haunga ia i te wa i nga Hurai i raro nei ratou i te Atua tonu, a ki taku mahara he nui te mate i pa ki te tokomaha o nga tangata i panapana i aua wa whakariteritenga.

Kahore i toe ki taku titiro iho tetahi take i runga i te ture i te tika ranei (tika kupu, tika tuturu ranei) mo te tunga e tu mai nei nga kai-inoi. A mehemea he Pakeha aua kai-inoi kahore rawa e maharatia e au tetahi take e whakaarohia paitia ai ta ratou inoi. Otira me apiti e au tenei kupu, ahakoa mahara koe e puta ke ana ahau ki waho o te mahi i whakaritea maku, he mea pai mo te mana me te honore o te Kawanatanga kia kaua e tino kimihia i runga i te tika tonu a enei tangata, engari me whakahaere i runga i te tikanga matua i runga i te tikanga ngawari. Ko ta ratou korenga e tango i tenei tunga mo ratou ekore e tika ki taku whakaaro hei whakahenga mo ratou. Ko ratou nga toenga iti o tetahi iwi i noho ki tenei whenua i mua atu i a tatou; a mehemea ka he tatou i runga i ta tatou whakahaere ki a ratou me he i te taha ki te ngawaritanga. Hei mea whakatutua rawa i to tatou ingoa mehemea kei te noho rawakore enei tangata.

Ka kitea e koe i roto i te wahi o aku tuhinga i te Kooti ka apititia ki tenei i whakaaro au i herea ahau e te whakahuatanga a te Make i te 14 eka, notemea na te Kawanatanga ake tena. Otira ko taku noho i reira he Kai-whakarite whakawa. Era ano au i koa mehemea i nui rawa ake te wahi i whakahuatia, a kua whakamana ano e au. Kahore au e kaha ki te whakapuaki i tetahi kupu tuturu atu i tenei me ka kore au e ahua whakakake.

Ekore rawa e taea te whakamana te tono i roto i te pukapuka inoi kia tae rawa ki ta ratou e tono nei, otira e whakaaro ana ahau me whakarite tetahi whenua i runga i te tikanga ngawari mo ratou, ko aua whenua me here rawa kei hokona. Kahore he tikangao te tono kia tuhia e ratou tetahi pukapuka whakahoki; notemea ka whakahoutia tonutia aua tono i ia wa, i ia wa a te takiwa e noho ana ratou ki tenei whenua.

Ka apititia e au (1) he tauira o tetahi o nga whakataunga a te Kooti; (2.) He kupu i tangohia i roto i aku tuhituhinga korero, ko nga korero a Matara ki reira; (3.) Ko nga kupu a Te Keepa mo nga kupu o te pukapuka inoi e tau ana ki a ia.

Na TE PENATANA,

F. D. FENTON.

Kupu i tuhia i muri.—Kahore ano i ata whakaotia nga whakataunga katoa a te Kooti; otira kahore nga Maori i amuamu mo tenei.

F. D. F.